

СУЧАСНИЙ СТАН КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ВЧЕННЯ ПРО ПРИЧИНИЙ ЗВ'ЯЗОК: КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ¹

Проблематика причинного зв'язку традиційно і небезпідставно вважається однією з найскладніших у кримінальному праві. Незважаючи на численність теорій причинного зв'язку (нерідко взаємовиключних) і велику кількість наукових публікацій, чіткого, зрозумілого і більш-менш усталеного вирішення проблеми причинності у кримінальному праві досягнути поки що не вдалося. Оригінальне висловлювання А.А. Піонтковського про те, що з приводу причинного зв'язку у правовій науці існує цілий «парламент думок», зберігає свою актуальність для сучасної кримінально-правової доктрини і не лише України. Чимало сьгоднішніх авторів або взагалі намагаються уникнути глибокого дослідження цієї надзвичайно важливої проблеми, або роблять це формально, без належного наукового занурення. Між тим, причинний зв'язок між діянням і суспільно небезпечними наслідками як обов'язкова ознака об'єктивної сторони злочинів із матеріальним складом відіграє істотну роль в процесі кримінально-правової кваліфікації.

Суперечливість, неоднозначність і заплутаність поглядів теоретиків призводить до того, що правозастосовна практика, будучи певною мірою дезорієнтованою, рухається своїм шляхом і на відповідні наукові напрацювання не дуже й зважає. І це при тому, що проблема причинного зв'язку в сфері правозастосування стоїть дуже гостро, оскільки безпосередньо впливає на вирішення ключового питання кваліфікації – встановлення наявності або відсутності складу злочину. Як приклад можна навести ситуацію із кримінально-правовою оцінкою окремих порушень правил утримання тварин (див.: Дудоров О., Письменський Є., Данилевський А. Порушення правил утримання тварин: кримінально-правовий аспект проблеми // Юридичний вісник України. – 15–21 травня 2010 р. – № 20). Хоч визначення причинного зв'язку між злочинним діянням і наслідками, які настали, є наразі

¹ Рецензія написана в співавторстві з Є.О. Письменським та опублікована: Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2011. – № 2. – С. 527–534.

компетенцією слідчого, прокурора і суду, на практиці нерідко трапляються випадки, коли перед експертами ставиться кримінально-правове за своїм характером питання про наявність причинного зв'язку, а висновки експертів некритично відтворюються в обвинувальних висновках і вироків.

Видання за таких обставин розгорнутого і глибокого аналітичного огляду наукових праць (передусім монографічного рівня), присвячених проблематиці причинного зв'язку у кримінальному праві, які протягом останнього десятиліття вийшли друком в Україні та Росії (див.: Музыка А.А., Багіров С.Р. Причинная связь: уголовно-правовой очерк. – Хмельницкий: Изд-во Хмельницкого университета управления и права, 2009. – 112 с.) є вельми своєчасною і корисною подією.

Основний зміст праці А.А. Музики і С.Р. Багірова становить собою виважений, кваліфікований і поєднаний із доречним залученням матеріалів правозастосовної практики аналіз відповідних першоджерел із наголосом при цьому на найбільш складних і дискусійних аспектах досліджуваної теми. У нарисі розглядається низка цікавих і злободенних питань: *pro et contra* наукової позиції В.Б. Малініна та його прибічників – відомої теорії необхідної умови; співвідношення правила необхідної умови з відповідною теорією; місце причинного зв'язку в структурі елементів об'єктивної сторони складу злочину; розмежування причин та умов певного явища; юридичне значення різнотипних детермінаційних зв'язків; дискусійні аспекти теорії безпосереднього причинного зв'язку; каузальні властивості бездіяльності тощо. Рецензовану роботу характеризує органічне поєднання комплексного аналізу висловлених у кримінально-правовій теорії думок щодо різних аспектів причинного зв'язку з авторськими коментарями до них і влучними «примітками на полях». Нарис відрізняється від відомих нам робіт сучасних авторів із розглядуваної тематики оригінальністю своєї структури, яка, не дивлячись на її нестандартність, виглядає ретельно продуманою.

Зазначеному вище аналізу доречно передуює стислий ретроспективний огляд тих робіт про причинний зв'язок, які уособлюють дореволюційний і

радянський період розвитку вітчизняної кримінально-правової науки. Як зауважують самі автори (с. 6), така робота на теренах СНД не проводилась понад тридцять років. Цілком обґрунтованим є сформульований науковцями висновок про поступовий перехід від досліджень загального кримінально-правового вчення про причинний зв'язок до спроб розроблення спеціальних теорій щодо властивостей причинності при вчиненні злочинів певних категорій (с. 16–17). Не можна не погодитися і з загальним «історичним» висновком А.А. Музики і С.Р. Багірова про відсутність дотепер універсальної теорії причинності (с. 98).

Завершує рецензований нарис (крім авторських висновків і потужної бібліографії) викладення можливих перспектив подальших досліджень причинного зв'язку, після ознайомлення з яким залишається тільки пожалкувати, що в затверженому постановою президії ВАК України від 21 травня 2008 р. № 38-06/6 «Паспорті спеціальності 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» серед напрямів кримінально-правових досліджень проблему причинного зв'язку безпосередньо не виокремлено. Як справедливо констатують автори, вчення про причинний зв'язок має бути збагачене за рахунок досліджень: причинного зв'язку та інших детермінаційних зв'язків, їх особливостей та застосування в кримінальному праві; співвідношення причинного зв'язку та вини; причинного зв'язку у злочинах, що вчиняються з необережності; суспільно небезпечного діяння, суспільно небезпечних наслідків і причинного зв'язку між ними – як комплексної проблеми; особливостей причинного зв'язку у так званих нетрадиційних ситуаціях, які виходять за межі встановлення ознак об'єктивної сторони складу злочину; здобутків зарубіжної (і передусім німецької) кримінально-правової доктрини (с. 90–97).

Наведений перелік напрямів майбутніх досліджень, вочевидь, не може розцінюватись як вичерпний. Наприклад, на думку Є.В. Фесенка, настав час для зростання ролі експертних досліджень у встановленні причинного зв'язку та, як наслідок, для перегляду звичного для нашої юриспруденції постулату

про те, що висновок стосовно причинного зв'язку має робити насамперед юрист (див.: Фесенко Є.В. Особливості наслідків та причинного зв'язку у злочинах з матеріальним складом // Часопис Академії адвокатури України. – 2010. – № 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/Chaau/index.html>).

Назвавши свою працю кримінально-правовим нарисом і зосередивши зусилля на неупередженому висвітленні здобутків новітньої кримінально-правової доктрини України та Росії (частково також ФРН і США), пов'язаних із вивченням феномену причинності, А.А. Музика і С.Р. Багіров успішно залучають у сферу своїх міркувань результати досліджень вітчизняної цивілістики, а так само неюридичних наук, у тому числі філософії, логіки і навіть фізики.

Цінним у теоретичному плані і, поза всяким сумнівом, новаторським є підхід авторів нарису до розуміння «умови, без якої немає результату» (*conditio sine qua non*) саме як правила необхідної умови (інакше кажучи, логіко-філософської аксіоми), а не як окремої теорії причинного зв'язку (с. 34–36). Погоджуємося з тим, що стосовно *conditio sine qua non* йдеться, скоріш за все, про загальне початкове правило процедури визначення причини, яке покладено в основу будь-якої теорії причинного зв'язку. Справді, теорія еквівалентності, піддана загалом справедливій критиці за надмірне розширення меж кримінальної відповідальності (або, як писав свого часу А.Н. Трайнін, за суцільну «зрівнялівку» умов), має і раціональне зерно – правило уявного виключення. Фактично це правило (згідно з ним треба встановлювати, чи було досліджуване діяння тією умовою, без якої наслідки не настали б) використовується прибічниками різних підходів вирішення проблеми причинного зв'язку у кримінальному праві.

Виваженою є позиція А.А. Музики і С.Р. Багірова, які визнають поняття причинного зв'язку в кримінальному праві не асоційованим, а консолідованим (с. 78–82), тобто таким, що, ґрунтуючись на філософському розумінні причинності, водночас має галузеві особливості і наповнюється специфічним

кримінально-правовим змістом. Вважаємо, однак, що рецензована робота лише виграла, якби у ній були піддані критичному аналізу погляди і тих дослідників, які схиляються до думки про органічний (якщо сприйняти класифікацію А.Ю. Кошелевої – с. 81 нарису) характер поняття причинного зв'язку в кримінальному праві. Наприклад, О.Л. Тимчук наголошує на тому, що за умов методологічного плюралізму кримінально-правова наука може і повинна використовувати власне (специфічне) розуміння причинного зв'язку, яке враховує потреби правозастосування (див.: Тимчук О.Л. Причинний зв'язок як ознака об'єктивної сторони складу злочину: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Львів, 2005. – С. 4–5, 6–7, 11). Близьким до цього є висловлювання А.Е. Жалінського, який закликає з'ясувати специфіку кримінально-правової причинності як феномену, що ґрунтується на положеннях кримінального закону, а не займатись обґрунтуванням кримінальної відповідальності особи за допомогою філософських або псевдофілософських суджень (див.: Жалинский А.Э. Уголовное право в ожидании перемен: теоретико-инструментальный анализ. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2009. – С. 363–394). Як бачимо, питання про методологічні засади кримінально-правового вчення про причинний зв'язок також належить до числа дискусійних, а тому заслуговує на визнання перспективним напрямом подальших наукових досліджень.

Проаналізувавши визначення причинного зв'язку, закріплені в кримінальних кодексах деяких зарубіжних держав, А.А. Музика і С.Р. Багіров слушно зауважують, що ці легальні визначення практичної користі не мають (с. 66–67). Тут доречно нагадати, що в одному з проєктів КК України містилась ст. 14 «Причинний зв'язок», в якій зазначалось, що умисне каране діяння або каране діяння, вчинене з необережності, тягне за собою кримінальну відповідальність лише у разі наявності причинного зв'язку між діянням та шкідливими наслідками, що настали (див.: Кримінальний кодекс України. Проєкт (внесений на розгляд Верховної Ради України Комісією з питань правопорядку та боротьби із злочинністю) // Іменем Закону. – 28 жовтня 1994

р. – № 43). Наведене формулювання не враховувало існування злочинів із формальним складом, носило декларативний характер і не спроможне було (як і визначення причинного зв'язку, відомі кримінальному законодавству окремих зарубіжних країн) допомогти правозастосувачу у встановленні цієї ознаки об'єктивної сторони складу злочину.

Нам імponує послідовність, з якою автори нарису обстоюють положення про необхідність чіткого розмежування об'єктивних (включаючи причинний зв'язок) і суб'єктивних ознак складу злочину і про методологічну вразливість спроб вирішити проблему причинного зв'язку на підставі суб'єктивних критеріїв (с. 30–31, 34, 37–39, 71–73, 99–100). Існуючи об'єктивно, поза нашою свідомістю, причинний зв'язок може бути пізнаний людиною, однак не повинен ототожнюватись із судженням про нього навіть дуже проникливого спостерігача. Ми, як і автори нарису, не вбачаємо підстав для відмови від традиційної послідовності, згідно з якою спочатку потрібно встановлювати причинний зв'язок, що носить об'єктивний характер, а далі – можливість його передбачення суб'єктом злочину. Тобто питання про причинний зв'язок вирішується незалежно (окремо) від встановлення вини. М.С. Таганцев з цього приводу влучно зазначав, що для призначення покарання не вистачає ні однієї винності, ні однієї причинності; необхідна винна причинність (див.: Таганцев Н.С. Русское уголовное право. Лекции. Часть Общая. В 2 т. Т. 1. – М., 1994. – С. 284).

Однією з найбільш проблемних щодо встановлення причинного зв'язку є ситуація спільного заподіяння наслідку необережною поведінкою кількох осіб, коли необхідно враховувати ступінь участі кожного із суб'єктів у заподіянні єдиного злочинного результату. У зв'язку з цим вельми конструктивною є пропозиція А.А. Музики і С.Р. Багірова запровадити у науковий обіг поняття інтегративної причини (с. 56–58), за якої порушення правил з боку одного суб'єкта є необхідною, але недостатньою умовою для настання суспільно небезпечного наслідку, і лише поєднання порушень з боку кількох осіб створює достатні умови для заподіяння шкоди.

Заслуговує на увагу добре обґрунтована авторами пропозиція розширити зміст причинного зв'язку у правознавстві, поклавши край безплідній термінологічній суперечці та охопивши поняттям причинного зв'язку інші види детермінаційної залежності, які використовуються законодавцем при формулюванні деяких складів злочинів (с. 49–51). У зв'язку зі сказаним слід схвально оцінити розділ роботи, присвячений диференціації кримінальної відповідальності за необережні злочини з урахуванням різновидів детермінаційних зв'язків (с. 52–67). Разом з тим при бажанні можна помітити певну непослідовність у міркуваннях дослідників, які, з одного боку, висловлюються за розширення кримінально-правового поняття причинного зв'язку, а, з іншого, вказують на доцільність законодавчої диференціації кримінальної відповідальності за злочини залежно від особливостей різнотипних детермінаційних зв'язків.

Висвітливши у стислій формі гостро дискусійне у доктрині питання про можливість причинного зв'язку між бездіяльністю і суспільно небезпечними наслідками (с. 83–84), автори нарису навряд чи виправдано залишили поза своєю увагою щонайменше три монографічні роботи (див.: Бойко А.И. Преступное бездействие. – СПб., 2003. – С. 130–170; Козлов А.П. Понятие преступления. – СПб., 2004. – С. 355–377; Ярмыш Н.Н. Теоретические проблемы причинно-следственной связи в уголовном праве. Философско-правовой анализ: монография. – Х., 2003. – С. 292–351), у яких проблема спричиняючих властивостей (каузальних потенцій) бездіяльності розглядалась на високому теоретичному рівні.

Як і А.А. Музыка та С.Р. Багіров (с. 47, 61–62), вважаємо, що треба розрізняти такі детермінуючі фактори, як причина та умови. Останні, на відміну від причини, хоч і відіграють певну роль у розвитку причинного зв'язку (можуть його пришвидшувати або, навпаки, гальмувати), самі по собі не спроможні у конкретній обстановці породжувати ті чи інші наслідки.

Книга справляє приємне враження не лише завдяки її якісному змісту та інформативній насиченості: в авторів нарису молоді науковці (та і не лише

вони) можуть повчитись культурі ведення полеміки, толерантному і шанобливому ставленню до опонентів, ретельному опрацюванню першоджерел і науковій принциповості. Так, обґрунтованими видаються закиди А.А. Музики і С.Р. Багірова, адресовані В.Б. Малініну, який, будучи прибічником теорії *conditio sine qua non* і послідовно відтворюючи її у своїх публікаціях, не вважає за потрібне реагувати на серйозну критику (у тому числі методологічного характеру), уточнювати або принаймні додатково аргументувати власні підходи щодо розв'язання проблеми причинного зв'язку в кримінальному праві (с. 26–29).

Із приводу критики В.Б. Малініна та О.Ф. Парфьонова на адресу Н.М. Ярмиш як прибічниці методу лінгвістичної інтуїції у кримінальному праві, автори нарису справедливо зауважують, що в монографічних роботах перевага має надаватись не сильним емоційним висловлюванням, а науковим аргументам (с. 45). Від себе додамо, що намагання Н.М. Ярмиш і в кримінальному праві орієнтуватись на житейські, загальнозживані уявлення про причини та наслідки навряд чи можуть претендувати на оригінальність. Ще М.С. Таганцев стверджував, що кримінальне право має справу не з філософським (абстрактним), а практичним розумінням причинності, яке ґрунтується на житейських уявленнях. У зв'язку з цим нищівної критики з боку В.Б. Малініна та О.Ф. Парфьонова мала б зазнавати насамперед позиція М.С. Таганцева, а не Н.М. Ярмиш.

Відзначаючи цінність і слухність переважної більшості положень, сформульованих у висновках до нарису (с. 98–100), водночас хотілося б звернути увагу на останнє з них. Йдеться про запровадження при підготовці юристів спеціального курсу з умовною назвою «Проблеми встановлення причинного зв'язку в процесі кримінально-правової кваліфікації», у межах якого, на думку А.А. Музики і С.Р. Багірова, варто було б викладати, крім всього іншого, основні методологічні прийоми встановлення причинного зв'язку щодо найбільш проблемних практичних ситуацій. Вважаємо, що, незважаючи на всю привабливість цієї пропозиції, а також на складність

проблеми причинного зв'язку в кримінальному праві, запровадження окремого спецкурсу є недоцільним. Більш раціональним видається інший підхід: у межах спеціального курсу «Кваліфікація злочинів», усталеного у багатьох вищих навчальних закладах юридичного профілю, доцільно істотно розширити вивчення теми, пов'язаної з кримінально-правовою кваліфікацією діяння за ознакою причинного зв'язку.

Насамкінець хотілось б щиро подякувати шановним авторам за написання наукової роботи, яка не лише якісно узагальнює накопичений досвід попередніх досліджень причинного зв'язку, а і по-новому висвітлює традиційні аспекти цієї багатогранної кримінально-правової проблеми. У рецензії білоруських колег на проаналізований вище нарис (див.: Саркісова Э., Лукашов А. Причинная связь в уголовном праве: осмысление проблемы продолжается (об очерке украинских коллег А.А. Музыки и С.Р. Багирова) // Юстыцыя Беларусі. – 2010. – № 8. – С. 48–49) головним питанням, яке залишилось висвітленим українськими вченими не до кінця, названо питання, яка ж теорія причинного зв'язку повинна врешті-решт утвердитися і застосовуватися на практиці. Однак обраний формат розглянутого дослідження і не міг передбачати отримання повноцінної відповіді на вказане питання. І найголовніше: автори рецензованої праці повністю досягли поставленої перед собою мети – на підставі вивчення передусім дисертаційних робіт обґрунтувати висновок про сучасний стан наукових розробок проблеми причинного зв'язку в кримінальному праві і визначити перспективні напрями відповідних наукових досліджень. Залишається лише висловити сподівання на те, що проблематика причинного зв'язку в правознавстві взагалі і кримінальному праві зокрема і надалі буде предметом спільних творчих проєктів А.А. Музики і С.Р. Багірова.